

Hilmi Ziya Ülken'de Çağdaşlaşma Düşüncesi

Mustafa TÖZÜN

Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD

Özet:

Bu çalışmamızda, *Hilmi Ziya Ülken*'in “*Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*” isimli eserinde yer alan fikirlerini incelemek, Osmanlı Dönemi’nden itibaren Türkiye’nin çağdaşlaşma hamlelerini değerlendirmek ve çağdaşlaşma yolundaki sorunlarımızı tespit etmek amaçlanmıştır. Kendini tanımadan, yaratıcı olmadan taklitçi bir anlayışla çağdaşlaşmanın mümkün olamadığı ve olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hilmi Ziya Ülken, Çağdaşlaşma, Türkiye

Abstract:

In this study, it is aimed to examine the place the ideas in *Hilmi Ziya Ülken*'s book called “*The History of Contemporary Thought in Turkey*” and to evaluate Turkey's modernization efforts by starting from the Ottoman period and to identify our problems during the modernization the country. Without creativity and knowing himself, it has been proposed results that it is not possible to modernize with an imitative understanding and cannot be possible in the future.

Key words: Hilmi Ziya Ülken, Modernization, Turkey

1. Çağdaşlaşma nedir?

Öncelikle çağdaşlaşma dendiğinde ne anlamamız gerektiği hususunda bir fikir birliğinde olmamız gerekir. Bu nedenle *Bayram Kodaman*'ın şu tanımıyla başlamakta fayda gördük:

“Çağdaşlaşma; tabiata, başka milletlere ve hurafelere boyun eğmeden, aklın, ilmin, sezginin rehberliğinde tabiat ve cemiyet kanunlarını keşfederek, mal, hizmet, fikir üretmek ve böylece maddî refahı-gücü, manevî gücü-mutluluğu yakalamaktır.” (Kodaman, B.; 2005).

Anladığımız üzere bir millet için çağdaşlaşma, fende, teknolojiye ve sosyal bilimlerde ileri gitmek, üretmek, kendine yettiği gibi dünyanın geri kalanı için de ‘veren el’ olmak ve dünyaya liderlik etmektir, diyebiliriz.

2. Hilmi Ziya Ülken:

İsmail Kara, “*Din ile modernleşme arasında: Çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri*” isimli kitabı 2003 yılında yayımlamış (Kara, İ.; 2003), ve *Mustafa Gündüz* bu kitabın değerlendirmesinde *Hilmi Ziya Ülken* hakkında şu fikirlere yer vermiştir: ““*Cumhuriyet Dönemi Kültür Hayatı*” konulu bir konferansta *S. Hayri Bolay*, *Hilmi Ziya Ülken*'in “*Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*” adlı eserinden bahisle, ‘bu eser alanında tek olma hususiyetini korumaktadır. Bugüne kadar aşılamamıştır. Bugünkü araştırmacıların mevcut birikimleri, formasyon ve çalışma performansları ile de aşılaçağa hiç benzemiyor’ demişti.” (Gündüz, M.; 2005).

Sonrasında *Gündüz*, *Kara*'nın “*Din ile modernleşme arasında: Çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri*” kitabının bu alanda yeni bir çığır açacağından söz eder (Gündüz M, 2005).

Biz, yine de *Hilmi Ziya Ülken*'i tanıyarak ve O'nun “*Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*” isimli eserini takip ederek makalemize şekil verme yolunda olacağız (Ülken, H.Z.; 1966). *Bekir Kocadaş*, Türkiye’de toplumbilimin öncülerinden olarak *Ülken*'i tanıtır. O'nun hayatı hakkında özetle şunları yazar:

“1901 yılında İstanbul’da doğan Ülken, (...) 1928’de ‘Umumi Ruhîyat’ı (taş basması) ve ‘Felsefe’yi, 1931’de ahlak felsefesini ortaya koyduğu ‘Aşk Ahlakı’ni ve aynı yıl ‘Umumi İçtimaiyat’ı, 1932-1933’de ‘Türk Tefekkür Tarihi’ni akabinde 1933’te ‘İnsani Vatanperverlik’i yayımlatmıştır. Bu eseri Atatürk’ün ilgisini çekmiştir. Ülken, 1933 yılında

Dar'ülfünun, İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülünce, devlet tarafından bu konuda araştırma yapması için Berlin Kütüphanesi'ne gönderilmiştir. Almanya'dan döndükten sonra yeni kurulan Türk Tefekkür Tarihi kürsüsüne doçent olarak atanmıştır. (...) 1957'de Ordinaryüs Profesörlüğe yükseltilmiştir. 1960 ihtilalinde üniversitelerden uzaklaştırılan 147 profesörünün içinde Ülken de olunca, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden iyice kopmuştur. (...) 1971 yılında 70 yaşını dolduran Ülken emekliye ayrılmıştır. (...) 5 Haziran 1974 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. İlmî çalışmalarının yanında edebiyat ve resim çalışmaları da yapan Ülken Fransızca, İngilizce, Almanca ve Arapça biliyordu.” (Kocadaş, B.; 2008).

Cumhuriyet Dönemi'nin başında yapılan ileri hamlelerde, sosyal bilimler alanında devlete yön gösteren bir bilim insanı ve lider şahsiyetlerden biri olarak Ülken'i anmamız yanlış olmayacaktır.

3. Ülken'in Çağdaşlaşma Üzerine Fikirleri:

Ülken'in çağdaşlaşma konusundaki fikrini en özet bir biçimde sunduğu sözlerinin başında, adı geçen eserin 10. ve 11. sayfalarında yer alan şu paragrafın gelebileceğini düşünmekteyiz:

“Sanatçısını, ahlâkçısını, hukukçusunu, filozofunu millî; âlimini milletler-arası sayan bir kültür çevresi olamaz. Yaratılışın çağdaş kültürde üstün ve birleşik bütün işlemleri milletler-arası, bu seviyeye erişen milletlerden her birinin ona katılış tarzı millîdir. Tekniği Batı'dan alalım, fakat ahlâkımızda, hukukumuzda şarklı kalalım diyemeyiz. Hatta tekniği, ilmi milletler-arası bir fikir piyasasından alalım, fakat sanatımız, felsefemiz millî olsun hiç diyemeyiz. Böyle bir milletler-arası piyasa yoktur. Ancak çağdaş ve birleşik faaliyetleri olan bir milletler seviyesi vardır. O seviyeye erişmek için sanatta da, ahlakta da, felsefede de, ilimde de yaratıcı olmak gerekir. Bu değerlerde yaratıcı olamayan bir milletin milletler-arası piyasadan sanat örneklerini, hukuk şekillerini, felsefe eserlerini almasından bir sonuç çıkamaz. Hele bunların son yemişleri olan tekniği ve teknik ürünlerini almasından hiçbir sonuç çıkamaz. Çünkü onları yapan, o üstün kültürün yaratıcılığını ve üreticiliğini sağlayan dünya-görüşü ve zihniyettir. Toptan bir dünya-görüşü seviyesine varmadıkça, bu zihniyeti almadıkça çağdaş kültüre girmek mümkün değildir. Bunun için Yakın ve Orta-Doğunun

birçok modernleşme davranışları, bazıları küçük olan denemelerle ve beceriksizliklerle yüzyıllardan beri sürüp gitmektedir.” (Ülken, H.Z.; 1966).

Bu paragraftan ne anlamalıyız? Bizim anladığımız şudur: **Çağdaşlaşmak için uluslararası (enternasyonal) olmak, millî şuurdan yoksun bir biçimde bir kazanda kaynamak değildir.** Önce bir birey olarak nasıl bir isme ve kimliğe sahipsek millet olarak ta bir isme ve kimliğe sahip olmamız gereklidir. Millet kimliğini kazanmanın yolu öncelikle tarihsel köklerini bilmek, sonra bir fikir, bir ülkü çatısı altında toplanmaktan geçer. Kimliği ve ülküsü bir olan toplum bir millet özelliği gösterir ve bu kimliğin sosyokültürel, moral ve manevi değerleri doğrultusunda ilim ve teknikte ilerler. Bu gereklilikler gerçekleşmediği zaman çağdaşlaşmaktan da söz edilemez.

Osmanlı, 17. Yüzyıl sonunda **Batı'ya karşı yenildiğini fark etmiş** ve çağdaşlaşma hamlelerine girişmişti. Yenilmenin ilk keskin işareti Karlofça Antlaşması olmuştu (1699). Nihayet Mahmud II zamanı gelişmeler, akabinde Tanzimat ve Meşrutiyet I ve II'nin ilanı ile kendini gösteren bu hamleler Osmanlı'yı ayakta tutmaya yetmese de onun içinden bir Cumhuriyet doğurmuştur. Şimdi *Kodaman*'ın kaleminden Osmanlı'nın bu çağdaşlaşma hamlelerinde eksik ve yanlış olan nelerdi sorusuna cevabı özetle aktaralım:

“Osmanlı ilk olarak, ıslahatları yapmadan önce kendi mazisini-kökenini tarihini araştırıp, kendi zemini-özünü-biçimini tespit edememiştir. İkincisi ve daha vahimi, kendi tarihini Avrupalıların görüşleriyle açıklamaya kalkmıştır. Üçüncüsü, yaratıcı olmadan çağdaşlaşmaya kalkmış ve taklitçiliğe mahkûm olmuştur. Dördüncüsü, Batıyı çözememiş ve anlayamamıştır. Beşincisi, bunları yapacak ve kendine has bir model yaratacak bilgi-araştırma-kapasite Osmanlı'da bulunmamaktaydı. Osmanlı kültürünün ve sisteminin, bir özü ve muhtevası vardı. Onun yeni veya farklı bir öze ihtiyacı yoktu. Onun yapması gerekeni, eskimiş özünü ve muhtevasını dönüştürerek yenilemekti. Bunun için Avrupa'dan ilham almasında sakınca yoktu. Fakat Osmanlı bunu yapamadı. (...) (Kodaman, B.; 2005).

Osmanlı'nın çağdaşlaşma yolunda yukarıda sayılan gerekleri yerine getirememesinde, imparatorluğun kurucu kimliği olan Türk kimliğini, bir başka deyişle özünü kaybetmiş olmasını en önemli neden olarak gördüğümüzü belirtmek isteriz.

On beşinci yüzyılda Batı’da *Rönesans* ile başlayan ilerleme hamleleri olmasaydı Osmanlı için Batılılaşma gereksinimi de olmayabilirdi. *Mustafa Kemal Atatürk*’ün “**Muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak**” sözüyle Cumhuriyet döneminde yapılan devrimler Osmanlı’da başlayan Batılılaşma hamlelerinin devamı niteliğinde olmuştur. Ancak günümüz Türkiye’inde dahi Batılılaşma, Batılı gibi olma, Türk milletinin üzerine tam oturan bir kıyafet olamamıştır.

Ülken, bunun nedenlerini Osmanlı’nın kimliğinde buluyor ve bir kimlik çatışması sunuyor önümüze. Şöylece:

“(…) Osmanlıların siyasî ve kültürel kaderi iki yöne çevrilmiş bulunuyordu: 1 – Doğu Roma’yı eski kanun ve geleneklere uygun bir tarzda yöneltmek; 2 – Abbasi Halifeliğinin yıkılışından beri açıkta kalan İslam hegemonyasını ele geçirmek. Osmanlı padişahlarının ‘*Sultân-ı İklîm-ir Rûm*’ ve ‘*Halîfe-i Rûy-i Zemîn*’ ünvanları oldukça ayrı olan bu iki kaderi boş yere birleştirmeye götürüyordu. **Bu yüzden daha 16 ncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Viyana’ya kadar ilerlemiş olmasına rağmen ‘mâ’nen’ şarka çekiliyor ve şarklılığı tercih ediyordu.**” (Ülken, H.Z.; 1966, s. 14).

Burada belirtmek uygun düşer ki; Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı, garblı olmak ve şarklı olmak ikiliğinin içinde bocalamaktaydı.

Şarklı kalma konusu günümüze kadar devam eden siyasî ve kültürel nedenlerle Türkiye Cumhuriyeti’nin de yaşadığı bir gerçektir. Evet, Batılı olmayalım. Ancak bu durumda eğer ki Şarklı isek en azından Şark’a ait bilim ve sanat eserlerini üretmeliydik ve üretmeliyiz. Ama tarihsel gelişim nasıl oldu? Osmanlı Duraklama Dönemi’ne girdiği zamandan itibaren, 16-19 uncu yüzyıllar arasında hiçbir esaslı **fikrî faaliyet gösteremedi.**

4. Matbaa’nın Osmanlı’ya gelişi ve Basılan İlk eserler:

Matbaa’nın icadı, fikrî faaliyetlerin yapılabilmesi için önemli bir dönüm noktasıydı. Avrupa’da matbaa ile ilk baskı eser 1480 civarında verilmişti. Osmanlı’ya ise matbaa *Damat İbrahim Paşa*’nın Macar dönmesi *İbrahim Müteferrika*’ya matbaayı kurdurtmasıyla gelmiş oldu. Bu alanda da Batı’ya göre yaklaşık 300 yıllık bir geri kalışımız söz konusudur. Matbaa bize gelmiştir ve **1727-1747 yılları arasında ilk yayınlar** basılmıştır. Acaba bu yayınlar

nelerdi? Matbaa ile hangi eserler basılmıştır ki Batı'ya karşı olan geri kalışımızda farkı biraz kapatalım? Bu soruya cevap verdiğimizde göreceğiz ki Osmanlı o günün gereksinimi olan eserleri dahi basmamış ve geri kalışında farkın açılması matbaadan sonra da devam etmiştir. *Ülken*'in kaleminden **matbaanın Osmanlı'ya gelişiyle birlikte ilk basılan eserler** hakkında bilgileri özetle aktarıyoruz:

*“(…) Fakat matbaa Batı kültürünün yeni zihniyetini getiren eserleri yayınlayacak yerde bütün kurumları ile donmuş bir halde duran ve yenileşme bakımından hiçbir kıvılcıma eseri göstermeyen skolastik eğitim sisteminin eski eserlerini basmakla işe girişmişti: Bunlar arasında ‘Van Kulu Lûgatı’, ‘İbn Arabşah Tarihi’, Aristo-Gazalî fikirlerinin bir çeşit özetinden ibaret ‘Usulu’l Hikem fî Nizâm il Âlem’ bulunuyordu. Bir dereceye kadar devrin en modern düşünceli kafası **Kâtip Çelebi**'nin deniz seferlerine dair ‘**Tuhfet’ul-Kibâr**’ adlı eseriyle, eski ve yeni **Mısır Tarihi**, Latince den çevrilmiş olduğu söylenen miknatisa (magnétisme) dair kitap basıldı. Mahmut I zamanında (Patrona isyanının sarsıntısına rağmen) bu yayınlara devam edildi: **Kâtip Çelebi**'nin yeni keşifleri hesaba katan ve Batlamyos haritasından ilk defa kurtulan ‘**Cihannüma**’sı aynı zamanda 1050 hicrî (1640) tarihine kadar gelen kronolojisi (**Takvîm-ül-Vekayi**), Fransızlara Türkçe öğretmek için rivâyete göre **Holdermann** adında bir rahip tarafından yazılmış ve İbrahim Müteferrika'nın tercüme ettiği **gramer kitabı** yayımlandı. 1747 de İ. Müteferrika'nın kalfası **Kadı İbrahim Efendi** (Mahmud I zamanı) matbaayı idareye başladı. O sırada ve hemen sonra Hamit I zamanında matbaa pek az çalıştı. Hatta bir süre tamamen ihmale uğradı. 1782 de Divân-ı Hümayun beylikçilerinden **Raşid Mehmed** ve vak'anüvis (**chroniqueur**) **Vâsıf Efendiler** satın alarak özel bir kurum halinde çalıştırdılar. Bu sırada **Râşid ve Vâsıf**, daha sonra **Sami, Subhi ve Şakir İzzî tarihleri** basıldı, fakat bütün bu yayınlar eski düşünce sisteminin matbaa yoluyla devamından başka bir şey sağlamıyordu.” (Ülken, H.Z.; 1966, s. 17).*

Bu eserler Osmanlı'da basılırken Batı, aydınlanma ve pozitif ilimlere yönelme yolunda hızla ilerlemekteydi. Günümüze bakarsak; Gelişmiş toplumlar ile bugün dahi açılan farkı kapatamamızın en önemli nedeni, bilim alanında onların geldikleri seviyeyi takip etmemiz, yeni projelerle özgün üretimde bulunamamız, bunu yapabilecek beyinlerimizi de beyin göçü ile kaptırmamızdır, diyebiliriz.

5. Ülken'e Göre Çağdaşlaşmada 'Tercüme'nin Önemi:

Yücel Bulut, Ülken'in medeniyeti, 'sürekli bir yürüyüş' olarak tanımladığından söz eder. Bu yürüyüşün sürekliliğini sağlayan ise, 'tercüme'dir. Ülken'in 'Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü' isimli eserinde temel fikir şudur: Ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük 'uyanış'lar, hakikatte, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa 'tercüme'dir. Bu temel düşünceden hareketle, İslam medeniyetinin Yunan medeniyetinden, daha sonra da, Orta Çağ'da ve sonrasındaki Batı medeniyetinin İslam medeniyetinden tercüme yoluyla aldıklarını göstermeye çalışmaktadır. Ülken, medeniyetlerin sürekli olarak birbirleriyle etkileşim içerisinde olduklarından bahisle, bu etkileşimi sağlayan en önemli araç olarak da "tercüme"nin rolünü göstermek istemektedir (Bulut, Y.; 2012).

6. Ülken'e Göre Çağdaşlaşmada Osmanlı'nın Başarısızlığının Nedenleri:

Bulut, Ülken'de çağdaşlaşma konusundaki başarısızlığımızın şöyle ifade edilebileceğini bildirmektedir:

"Hilmi Ziya, medeniyet konusunda Gökalp'in kültür-medeniyet ayırımına pek itibar etmemekte ve böylesi bir ayırımı sürekli bir biçimde eleştirmektedir. Aynı nedenle Tanzimatçıları da eleştirmektedir. Onlara yönelttiği eleştiri, Tanzimatçıların "medeniyeti boş bir kalıp" olarak anlamış olduklarıdır. Ona göre teknik de aynı zamanda kültürün bir parçasıdır. Fakat Tanzimat kadrolarının çağdaş Batı medeniyetini bu bütünlük içerisinde görmediklerini ve bu nedenle de, bir "Türk hümanizması" ya da "Türk Rönesansı" gerçekleştirmek için gerekli olan 'kendine dönüş'ün önünde en büyük engeli oluşturduklarını düşünmektedir. Yapılması gereken, çağdaş Batı medeniyetini iyi bilmek, Türk tarihinin her yönünü iyice bellemek, Türkiye'nin şu anki toplumsal yapısını ve gösterdiği özellikleri tespit etmek ve bütün bunların neticesinde derinlikli bir çağdaşlaşma teşebbüsüne girişmektir. Mesele bu şekilde kapsamlı ve derinlikli bir proje olarak algılanmadığı ve düşünülmediği için, Batı sığ bir şekilde anlaşılmuştur. Buna bağlı olarak da, Batılılaşma girişimlerimiz yüzeysel kalmış ve başarısızlıkla neticelenmiştir." (Bulut, Y.; 2012).

Görüşümüz bu hususta şudur ki; Türk milliyetçiliği fikri gelişmedikçe ve genç nesillere doğru bir biçimde aktarılmadıkça çağdaşlaşma yolundaki serüvenimiz başarıya ulaşamayacaktır. O hâl üzere, millet olmaktan uzaklaşıp, gelişmiş toplumlara özenen,

taklitçilikten öteye gidemeyen ve çağdaşlaşma yolunda özgüvensiz ve kimliksiz bir toplum olmaya mahkûm olacağımız açıktır. Buna karşılık; *Mustafa Kemal Atatürk*'ün “**Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur.**” sözüyle biçimlenen bilinç yaşatıldığı sürece çağdaşlaşmamız da mümkün olabilecektir.

7. Sonuç:

Bu çalışmamızda *Hilmi Ziya Ülken*'in görüşleri doğrultusunda ‘*Çağdaşlaşma ve Türk Çağdaşlaşma Hareketleri*’nin genel çerçevesini çizmeye çalıştık. Geçmişin hatalarından ders alarak geleceğe dair bir yol haritası çizebilmek için giriş niteliğinde çok kısa bir özet çıkarmış olduk. İlgilileri için *Ülken*'in “*Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*” kitabını okumalarını öneririz.

Sonuç olarak; *Hilmi Ziya Ülken*'in çağdaşlaşma üzerine fikirlerini şöyle özetleyebiliriz: “Osmanlı Dönemi’nde çağdaşlaşma hareketleri ‘Batılı olmak – Doğulu olmak’ ikilemi içerisinde bocalamış ve hedeflenen başarıya ulaşamamıştır. Çağdaşlaşma yolunda, uluslararası olabilmek millî kimlik sahibi olmaktan geçer. Çağdaşlaşmak için taklitçilikten uzaklaşmak, öz kimliğine ve değerlerine dönmek, bilim ve sanatın her alanında üretken olmak gereklidir.”

Kaynaklar:

1. Bulut, Y. (2012). Aşk Ahlakı'ndan Türkiye'de Çağdas Düşünce Tarihi'ne: Türk Sosyolojisi'nde Hilmi Ziya Ülken. *Sosyoloji Konferansları*, (46), 119.
2. Gündüz, M. (2005). İsmail Kara Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri. *DÎVÂN İlmî Araştırmalar*, 2, 307-317.
3. Kara, İ. (2003). *Din ile modernleşme arasında: Çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri* (Vol. 272). Dergâh Yayınları, İstanbul.
4. Kocadaş, B. (2008). Türkiye’de toplumbilimin öncülerinden: Hilmi Ziya Ülken. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008(1).
5. Kodaman, B. (2005). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çağdaşlaşma Sorunları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(18), 149-158.
6. Ülken, H.Z. (1966). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları: 5, Ahmet Said Matbaası, İstanbul.